

**AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK
RESPUBLİKASININ ERMƏNİSTAN VƏ
GÜRCÜSTANLA ƏRAZİ PROBLEMLƏRİ**

ASƏF HACIYEV

Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi,
aparıcı elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: asafhajiye@rambler.ru

Giriş

Türk-müsəlman Şərqi ilk demokratik, parlamentli respublika olan və xalqımızın Rusiyaya qarşı milli azadlıq mübarizəsi nəticəsində 1918-ci il mayın 28-də yaranmış Azərbaycan Demokratik Respublikasının ərazisi barədə məlumat Cümhuriyyətin İstiqlal Bəyanaməsində öz əksini tapmışdır. Həmin sənəddə cənub-şərqi Zaqafqaziyanı əhatə edən Azərbaycan tamhüquqlü müstəqil dövlət kimi təsbit edilirdi. Azərbaycan Demokratik Respublikasının yarandığı ərəfədə onun ərazisi barədə, eyni zamanda qonşu dövlətlərlə - Ermənistan və Gürcüstanla mübahisəli əraziləri məqaləmizin mahiyyətini təşkil etdiyi üçün əvvəlcə Cümhuriyyətin yarandığı ərəfədə, həmçinin sonrakı 23 aylıq fəaliyyəti dövründə ərazi problemlərini diqqətə çatdırmaq daha məqsəduyğun olardı.

Cümhuriyyət dövrünün ərazi problemləri: Azərbaycan Demokratik Respublikası yarandığı dövrdə ərazisi 113,895,97 kv.km təşkil etmişdir. Bunun 97,297,67 kv.km-i mübahisəsiz, 16,598,30 kv.km-i isə mübahisəli ərazi hesab edilirdi. Cədvəl 1-dən aydın olur ki, mübahisəli ərazi İrəvan və Tiflis quberniyaları üzrədir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1**Azərbaycan Demokratik Respublikasının ərazisi
(Mübahisəsiz və mübahisəli ərazilər) [1, s.12]**

Ərazinin adı	kv.km	Qeyd
Bakı quberniyası	39,075,15	Mübahisəsiz ərazi
Gəncə quberniyası	44,371,29	Mübahisəsiz ərazi
Zaqatala mahalı	3,992,54	Mübahisəsiz ərazi
İrəvan quberniyası	9,858,69	Mübahisəsiz ərazi
Cəmi	97,297,67	Mübahisəsiz ərazi
İrəvan quberniyası	7,913,17	Mübahisəli ərazi
Tiflis quberniyası	8,685,13	Mübahisəli ərazi
Cəmi	16,598,30	Mübahisəli ərazi
Yekun	113,895,97	

Cədvəldən aydın olur ki, İrəvan quberniyasının bütövlükdə ərazisi 17,771,86 kv.km-dir. Bunun mübahisəsiz ərazisi 9,858,69 kv.km təşkil edir ki, bura Şərur-Dərələyəz qəzasının I və II polis sahələri, Naxçıvan qəzasının I, II, III və IV polis sahələri və Yeni Bəyazid qəzasının I və II polis sahələri daxildir.

İrəvan quberniyasının mübahisəli ərazisi isə 7,913,17 kv.km təşkil edir. Bura İrəvan qəzasının I, II, III və IV polis sahələri, Eçmiədzin qəzasının II və III polis sahələri, Sürməli qəzasının I, II və III polis sahələri, Yeni Bəyazid qəzasının III polis sahəsinin bir hissəsi daxildir.

Tiflis quberniyasının mübahisəli ərazisi 8,685,13 kv.km-dir. Belə ki, Tiflis qəzasının II və III polis sahələrini, Sığnax qəzasının V polis sahəsini və Borçalı qəzasının I, II, III və IV polis sahələrinin bir hissəsini mübahisəli ərazi təşkil edir. Ümumilikdə İrəvan və Tiflis quberniyaları üzrə mübahisəli ərazi 16,598,30 kv.km-dir [1, s.12].

Yenicə yaranmış Azərbaycan Demokratik Respublikası ərazilərinin və sərhədlərinin konkretləşdirilməsi zamanı çox ciddi problemlərlə qarşılaşdı. Belə ki, Azərbaycan qonşu ölkələrlə münasibətlərini bir sıra çətinlikləri aşaraq qurmalı idi. Ən çətin problem sərhədlərlə bağlı idi. Bu problem çarizmdən miras qalmış inzibati-ərazi bölgüsünün əhalinin milli tərkibinə uyğun gəlməməsindən qaynaqlanırdı. 1918-ci ilin noyabrında Əlimərdan bəy Topçubaşovun Antanta dövlətlərinin İstanbuldakı nümayəndələrinə göndərdiyi xüsusi memorandumda Azərbaycanın ərazisi müəyyən edilmiş, hətta bu məsələ daha geniş şəkildə Paris sülh konfransındakı Azərbaycan sülh nümayəndəliyinin tələblərində də əks olunmuşdu. Həmin sənədə əsasən, Azərbaycan Demokratik Respublikası aşağıdakı əraziləri əhatə edirdi: Bakı quberniyası (Bakı dairəsi ilə birlikdə Bakı qəzası, Cavad qəzası, Göyçay qəzası, Şamaxı qəzası, Quba qəzası, Lənkəran qəzası) - cəmi 39,075,15 kv.km; Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası (Yelizavetpol, yəni Gəncə qəzası, Cavanşir qəzası, Nuxa qəzası, Ərəş qəzası, Şuşa qəzası, Qaryagin, yəni Cəbrayıl qəzası, Zəngəzur qəzası, Qazax qəzası (bu ərazinin üçdə birini təşkil edən dağlıq hissəsi Azərbaycan və Ermənistan arasında mübahisəli ərazi kimi qalırdı) - cəmi 44,371,29 kv.km; İrəvan quberniyası (Naxçıvan qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzası, Sürməli qəzası, habelə Yeni Bəyazid qəzası, Eçmiədzin və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi) - cəmi 9,858,69 kv.km; Tiflis quberniyası (Borçalı qəzası, Tiflis və Sığnax qəzalarının bir hissəsi); Zaqatala ma-

halı - cəmi 3,992,54 kv.km; Dağıstan vilayəti (Kürə və Samur nahiyələrini əhatə edən ərazinin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla, Qaytaq Tabasaran qəzasının bir hissəsi). Memorandumda həmçinin Cənubi Qafqazın 237,055 kv. km-lik ərazisində 7.667.370 nəfərin yaşadığı qeyd olunurdu. Əhalinin etnik tərkibinə gəldikdə - 3.306.000 nəfəri (43,1%) müsəlmanlardan, 1.786.000 nəfəri (23,3%) ermənilərdən, 1.641.000 nəfəri isə (21,4%) gürcülərdən ibarət olduğu göstərilirdi. Həmin sənədə əsasən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisində 2.353.000 nəfər yaşayırdı ki, bu da Cənubi Qafqaz əhalisinin 34,9%-nə bərabər idi. Azərbaycan Demokratik Respublikası Hökumətinin Paris sülh konfransına təqdim etdiyi sənədlərə görə isə, Azərbaycan Demokratik Respublikasının həqiqi hakimiyyəti altında olan ərazi Cənubi Qafqaz ərazisinin 38%-ni, Azərbaycan hakimiyyətinin yayıldığı ərazilərlə birlikdə isə 60,7%-ni əhatə etdiyi göstərilirdi [1, s.15].

Paris sülh konfransına təqdim olunmuş sənədlərə əsasən, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazın əhalisi 8.081.668 nəfərdən ibarət idi. Onların da 4.617.671 nəfəri, yəni 57,1%-i Azərbaycanda yaşayırdı. Azərbaycan əhalisinin 75,4%-i, yəni 3.481.889 nəfərini azərbaycanlılar, 17,2%-i, yəni 795.312 nəfərini ermənilər, 0,6%-i 26.585 nəfərini gürcülər, 6,7%-i, yəni 310.885 nəfərini isə başqa xalqların nümayəndələri təşkil edirdi [1, s.15].

Bundan başqa, Azərbaycan Cümhuriyyəti Tiflis quberniyasındakı Axalsix qəzasının Batum, xüsusən Qars əyalətlərini də öz ərazisinə daxil etməyə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Lakin ərazi məsələlərini dinc yolla həll etmək mümkün olmadı. Belə ki, Birinci Dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyası hərbi qüvvələrini Cənubi Qafqazdan (o cümlədən Azərbaycandan) çıxaran kimi ermənilər fəallaşmağa başladılar. Ermənistan Azərbaycanın tarixi torpaqlarına olan iddialarını həyata keçirmək üçün Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və digər ərazilərdə soyqırımlarını daha da genişləndirdi.

Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ermənilərin ərazi iddiaları: Azərbaycan Demokratik Respublikası elan olunduqdan bir gün sonra Azərbaycan və Erməni Milli Şuraları arasında sərhəd məsələləri üzrə danışıqların nəticəsi Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 29 may tarixli iclasında müzakirə edildi. İclasda Aleksandropolun (Gümrünün) Türkiyə tərəfindən tutulması ilə əlaqədar Ermənistan hökumətinin İrəvanı özünə siyasi mərkəz seçməsi məsələsi nəzərdən keçirildi. Azərbaycanla Ermənistan arasında konfederasiya ehtimalını nəzərə alaraq, Azərbaycan

Milli Şurası səs çoxluğu ilə (siyahıda 28 nəfərdən 20 nəfər iştirak edirdi. 16 nəfər lehinə, 1 nəfər əleyhinə, 3 nəfər bitərəf) İrəvan şəhərini Ermənistan Respublikasının mərkəzi kimi tanımağı mümkün saydı. Qərar qəbul edilərkən səs çoxluğu ilə yanaşı ermənilərin Dağlıq Qarabağa olan əsassız iddialarından imtina etməsi şərti də nəzərə alındı. Beləliklə, 1918-ci ilin mayın 29-da İrəvan paytaxt olaraq Ermənistanı verildi.

Lakin İrəvan şəhərini özlərinə siyasi mərkəz seçməklə kifayətlənməyən ermənilər Azərbaycanın digər ərazilərinə də iddia etməyə başladılar. Bunun üçün ermənilərin iddia etdikləri ərazilərdə yaşayan əhalinin (İrəvan quberniyası və digər ərazilər üzrə) milli tərkibi haqqında məlumatı araşdırmaqla ermənilərin bu ərazilərə olan iddiasının əsassız və məntiqsiz olduğunu faktlarla sübut etmək məcburiyyətindəyik. Cədvəl 2-dən aydın olur ki, Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində İrəvan quberniyasında 1.120.242 nəfər əhali yaşamışdır. Bu əhalinin 423.123 (37,77%) nəfəri türklər, 669.871 (59,79%) nəfəri ermənilər, 27.248 (2,44%) nəfəri isə digər millətlərdən idi. Türklərin çoxluqda olduqları qəzalarda türklər 208.261 (62,7%) nəfər, ermənilərin çoxluqda olduqları qəzalarda isə türklər 214.862 (27,15%) nəfər təşkil etmişdir. Belə ki, Şərur-Dərələyəzdə 60.183 nəfər, Sürməlidə 66.370 nəfər, Naxçıvanda 81.708 nəfər, İrəvanda (qarışıq) 93.544 nəfər, Yeni Bəyaziddə (qarışıq) 54.085 nəfər, Eçmiədzində 52.081 nəfər, Aleksandropolda (Gümrü) 15.152 nəfər türk yaşamışdır [4, s.216-218].

Cədvəl 2

İrəvan quberniyasının qəzalar üzrə əhalisinin milli tərkibi (1916-cı il yanvarın 1-i məlumatına görə) [4, s.216-218]

Qəzalar	Türklər	Ermənilər	Digərləri	Cəmi
Şərur-Dərələyəz	60.183 (66,7%)	29.165 (32,3%)	902 (1,0%)	90.250 (100%)
Sürməli	66.370 (63,6%)	32.686 (31,2%)	5.735 (5,2%)	104.791 (100%)
Naxçıvan	81.708 (59,7%)	54.209 (39,6%)	942 (0,7%)	136.859 (100%)
Türklərin çoxluqda olduqları qəzalarda cəmi	208.261 (62,7%)	116.060 (35,0%)	7.579 (2,3%)	331.900 (100%)
İrəvan (qarışıq)	93.544 (45,5%)	106.933 (52,0%)	5.140 (2,5%)	205.617 (100%)
Yeni Bəyazid (qarışıq)	54.085 (28,7%)	129.347 (68,5%)	5.427 (2,8%)	188.859 (100%)
Eçmiədzin (erməni)	52.081 (31,0%)	115.026 (68,6%)	679 (0,4%)	167.786 (100%)
Aleksandropol (erməni)	15.152 (6,7%)	202.505 (90,0%)	8.423 (3,3%)	226.080 (100%)
Ermənilərin çoxluqda olduqları qəzalarda cəmi	214.862 (27,15%)	553.811 (70,25%)	19.669 (2,60%)	788.342 (100%)
İrəvan qub. üzrə cəmi	423.123 (37,77%)	669.871 (59,79%)	27.248 (2,44%)	1.120.242 (100%)

Cümhuriyyət dövründə isə Ermənistanın iddia etdiyi ərazilərdə yaşayan 587.256 nəfər ümumi əhalinin 371.192 nəfərini, yəni 63,2%-ni türklər, 216.064 nəfərini, yəni 36,8%-ni isə ermənilər təşkil edirdi (Qeyd: Bu ermənilər 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələrindən sonra bu ərazilərə köçürülənlərdir). Belə ki, Göyçə (Dəvəli, Məzrə və Yeni Bəyazid qəzasının Qızıldərə polis məntəqəsi) üzrə 85.718 nəfər ümumi əhalinin 66.653 nəfərini, yəni 77,8%-ni türklər, 19.065 nəfərini, yəni 22,2%-ni ermənilər, Naxçıvan (Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzaları, İrəvan qəzası 1-ci və 2-ci polis məntəqələri və 6-cı polis məntəqəsinin bir hissəsi) üzrə 393.747 nəfər ümumi əhalinin, 238.169 nəfərini, yəni 60,5%-ni türklər, 155.578 nəfərini, yəni 39,5%-ni ermənilər, Sürməli üzrə 104.791 nəfər ümumi əhalinin 66.370 nəfərini, yəni 63,6%-ni türklər, 32.686 nəfərini, yəni 31,2%-ni ermənilər, 5.735 nəfərini, yəni 5,2%-ni isə digər millətlər təşkil edirdi [5,səh.23]. (Cədvəl 3)

Cədvəl 3

Ermənilərin iddia etdikləri ərazilərdə yaşayan əhalinin milli tərkibi [5, s.23]

Qəzalar	Türklər	Ermənilər	Cəmi
Göyçə (Dəvəli, Məzrə və Yeni Bəyazid qəzasının Qızıldərə polis məntəqəsi)	66.653 (75,1%)	22.065 (24,9%)	88.718 (100%)
Naxçıvan (Naxçıvan, Şərur Dərələyəz qəzaları, İrəvan qəzası 1-ci və 2-ci polis məntəqələri, 6-cı polis məntəqəsinin bir hissəsi)	238.169 (60,5%)	155.578 (39,%)	393.747 (100%)
Sürməli	66.370 (63,3%)	38.421 (36,7%)	104.791 (100%)
Cəmi	371.192 (63,2%)	216.064 (36,8%)	587.256 (100%)

Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə gürcülərin ərazi iddiaları: Azərbaycanla Gürcüstan arasında da sərhəd mübahisələri vardı. Belə ki, Gürcüstan hökuməti keçmiş Tiflis quberniyasına daxil edilmiş Azərbaycan torpaqlarını - Borçalı, Qarayazı, Sığnax və Zaqatala mahallarını Azərbaycana qaytarmaqdan imtina edirdi. Gürcüstanın Azərbaycana qarşı iddia etdiyi ərazilərdə yaşayan əhalinin milli tərkibinə diqqət yetirərkən burada yaşayan 147.162 nəfər ümumi əhalinin 135.898 nəfərini, yəni 92,3%-ni türklər, 6.326 nəfərini, yəni 4,3%-ni gürcülər təşkil edib. Belə ki, Zaqatalada 92.698 nəfər ümumi əhalinin 85.136 (92,0%) nəfərini türklər (türklər 26.230 nəfər - 28,3%, ləzgilər 49.056 nəfər - 54%, ingiloylar 9.850 nəfər - 9,6%), 4.664 (4,9%) nəfərini gürcülər, 2.898 (3,1%) nəfərini digər millətlər (ermənilər 2.530 nəfər, ruslar

326 nəfər, digər xalqlar 42 nəfər), Borçalıda 39.580 nəfər ümumi əhalinin 36.615 (92,5%) nəfəri türklər, 1.862 (4,7%) nəfəri gürcülər, 1.103 (2,8%) nəfəri isə digər millətlər yaşadığı halda, Sığnaxda və Qarayazıda gürcülərin yaşamadığı məlum olur [5,səh.16]. Cədvəl 4. Belə olduğu halda, gürcülərin bu ərazilərə hansı haqla iddia etdikləri başa düşülən deyil.

Cədvəl 4

Gürcüstanın iddia etdiyi ərazilərdə yaşayan əhalinin milli tərkibi (1916-cı il yanvarın 1-i məlumatına görə) [5, s.16; 2, s.316]

Ərazi	Türklər	Gürcülər	Digər xalqlar	Cəmi
Zaqatala dairəsi	85.136 (92,0%)	4.664 (4,9%)	2.898 (3,1%)	92.698 (100%)
Sığnax mahalının cənub-şərq hissəsi	6.728 (100%)	-	-	6.728 (100%)
Qarayazı	7.419 (88,8%)	-	937 (11,2%)	8.356 (100%)
Borçalı	36.615 (92,5%)	1.862 (4,7%)	1.103 (2,8%)	39.580 (100%)
Cəmi	135.898 (92,3%)	6.326 (4,3%)	4.938 (3,4%)	147.162 (100%)

1918-ci il iyun ayının 5-də Gürcüstan hökumətinin iclasında hərbi nazirin "Borçalı qəzasında işlərin vəziyyəti və Gürcüstan dövlətinin dəqiq sərhədlərinin aydınlaşdırılması zərurəti haqqında" məruzəsi dinlənilir, həmçinin Borçalı, Sığnax və Tiflis qəzalarının sərhədlərində silahlı qüvvələrin yerləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edildi [2, s.86]. Gürcüstan silahlı qüvvələri alman hərbi dəstələri ilə birləşərək, 1918-ci ilin əvvəllərində Borçalıya daxil oldular. 1918-ci il iyunun 14-də Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi azərbaycanlıların məskunlaşdığı ərazilərə birləşmiş gürcü-alman hərbi qüvvələrinin yeridilməsinə görə nota verdi və sərhəd məsələsini siyasi yolla həll edilməsini təklif etdi. Gürcüstan hökuməti buna razılıq vermədiyi halda ərazi mübahisələri daha kəskin şəkildə almaga başladı. Buna görə də həmin problemin beynəlxalq İstanbul konfransında müzakirə edilməsi qərara alındı. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli əhali öz yığınaqlarında qəbul etdikləri qətnamələrdə Azərbaycan hökumətinə müraciət edir, bu torpaqların Azərbaycan torpaqları hesab edilməsini və yeni yaranmış Azərbaycan Demokratik Respublikasının öz hakimiyyətini Borçalıda təsbit etməsini tələb edirdi. Borçalıların Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədrinə göndərdikləri müraciətdə deyilirdi: "Bu torpağın pionerləri bizik, sayca əksər çoxluğu biz təşkil edirik, burada hakim xalq olmaq üçün hər cür ləyaqətimiz

var. Ona görə də Türkiyə sultanı və böyük vəzirə, mərkəzi idarəsi Tiflis şəhərində olmaqla Türkiyənin himayəsi altında bizim “Qarapapax” adı ilə yarım-müstəqil xanlıq kimi tanınmamız, ya da Tiflis şəhəri ilə birlikdə bizim qonşu Azərbaycana birləşməmiz barədə müraciət etmişik”. Borçalı camaatı adından müraciəti imzalamış Borçalının sünni və şiə təriqətləri üzrə qaziləri, xeyriyyə cəmiyyətinin sədri və üzvləri Azərbaycan hökumətinin başçısından Borçalıda törədilmiş cinayətləri araşdırmaq üçün buraya istintaq komissiyası və “müsəlman kəndlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tezliklə kifayət qədər qoşun göndərilməsini” xahiş edirdilər [2, s.87]. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, Cənubi Qafqazın coğrafi mərkəzində yerləşən Borçalı əhalisinin xeyli hissəsi azərbaycanlılardan (türklərdən) ibarət idi. 1886-cı ilin statistik materiallarına görə, bu mahalın Borçalı polis məntəqəsi üzrə qeydiyyatda olan 19.109 nəfər sakinindən 12.384 nəfəri türk, 6.724 nəfəri erməni idi, cəmi 1 nəfər gürcü yaşayırdı. Yekaterinenfeld məntəqəsi üzrə 13.973 nəfər ümumi əhalinin 10.028 nəfəri türk, 543 nəfəri gürcü, 1.436 nəfəri erməni, 1.966 nəfər isə başqa xalqların nümayəndələrindən (alman, yunan kolonistlərindən və s.) ibarət idi. Trialet məntəqəsi üzrə 35.989 nəfər ümumi əhalinin 8.974 nəfəri türk, 3.578 nəfəri gürcü, 6.333 nəfəri erməni, 17.104 nəfəri isə başqa millətin nümayəndələri idi. Borçalı mahalının cənubundakı Loru (Lori) məntəqəsində nisbət erməni əhalisinin xeyrinə idi. Belə ki, burda yaşayan 32.776 nəfər ümumi əhalinin 23.339 nəfəri erməni, 1.657 nəfəri türk, 27 nəfəri gürcü, 7.753 nəfəri isə başqa millətin nümayəndələrindən ibarət idi. Cəmi Borçalı mahalı üzrə 101.847 nəfər əhalinin 33.043 nəfəri türk, 4.149 nəfəri gürcü, 37.832 nəfəri erməni, qalanları isə yəni, 26.823 nəfəri başqa etnik birliyin nümayəndələrindən ibarət idi (Cədvəl 5).

Cədvəl 5

Borçalı mahalı üzrə əhalinin milli tərkibi (1886-cı il) [2]

Xalqlar	Borçalı p.m.ü	Yekaterinenfeld məntəqəsi üzrə	Trialet məntəqəsi üzrə	Lori məntəqəsi üzrə	Cəmi
Türklər	12.384 (64,8%)	10.028 (71,8%)	8.974 (25%)	1.657 (5,1%)	33.043 (32,4%)
Ermənilər	6.724 (35,1%)	1.436 (10,2%)	6.333 (17,6%)	23.339 (71,2%)	37.832 (37,1%)
Gürcülər	1 (0,1%)	543 (3,9%)	3.578 (9,9%)	27 (0,1%)	4.149 (4,1%)
Digər xalq.	-	1.966 (14,1%)	17.104 (47,5%)	7.753 (23,6%)	26.823 (26,4%)
Cəmi	19.109 (100%)	13.973 (100%)	35.989 (100%)	32.776 (100%)	101.847 (100%)

1909-cu il statistik göstəricisinə görə isə əhalinin etnik tərkibi Borçalı polis məntəqəsi üzrə 33.107 nəfərdən 15.884 nəfəri, yəni 49,5%-i türk, 15.615 nəfəri (45,8%) erməni, 420 nəfəri (1,2%) gürcü, qalan 1.188 nəfəri (3,5%) isə başqa millətin nümayəndələrindən ibarət idi. Yekaterinenfeld məntəqəsi üzrə 20.689 nəfərdən 15.342 nəfəri, yəni 74,3 %-i türk, 1.103 nəfəri erməni (5,4%), 1.862 nəfəri (9%) gürcü, 2.382 nəfəri (11,3%) isə başqa millətlərdən ibarət idi. Lori məntəqəsi üzrə 54.406 nəfər ümumi əhalinin 4.446 nəfərini türklər (8,2%), 39.518 nəfərni ermənilər (72,6%), 10.442 nəfərini isə digər xalqlar təşkil edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazidə gürcülər yaşamırdı. Trialet məntəqəsində 48.950 nəfər ümumi əhalinin 8.821 nəfərini yəni, 18,8%-ni türklər, 9.541 nəfərini yəni, 19,5%-ni ermənilər, 6.090 nəfərini yəni, 12,4%-ni gürcülər, 24.498 nəfərini yəni, 50%-ni isə digər xalqlar təşkil edirdi. Borçalı mahalı üzrə əhalinin etnik tərkibinə gəldikdə, 157.152 nəfər ümumi əhalinin 44.493 nəfərini yəni, 28,8%-ni türklər, 65.777 nəfərini yəni, 41,6%-ni ermənilər, 8.372 nəfərini yəni, 4,7%-ni gürcülər, 38.510 nəfərini isə digər xalqlar təşkil edirdi. Beləliklə, Borçalı mahalı üç etnik zonaya bölünürdü: onun cənub hissəsində ermənilər, orta zolağında isə türklər üstünlüyə malik idilər (cədvəl 6).

Cədvəl 6

Borçalı mahalı üzrə əhalinin milli tərkibi (1909-cu il) [2, s.320].

Xalqlar	Borçalı p.m.ü	Yekaterinenfeld məntəqəsi üzrə	Trialet məntəqəsi üzrə	Lori məntəqəsi üzrə	Cəmi
Türklər	15.884 (49,5%)	15.342 (74,3%)	8.821 (18,0%)	4.446 (8,2%)	44.493 (28,4%)
Ermənilər	15.615 (45,8%)	1.103 (5,4%)	9.541 (19,5%)	39.518 (72,6%)	65.777 (41,8%)
Gürcülər	420 (1,2%)	1.862 (9%)	6.090 (12,5%)	-	8.372 (5,3%)
Digər xalq.	1.188 (3,5%)	2.382 (11,3%)	24.498 (50%)	10.442 (19,2%)	38.510 (24,5%)
Cəmi	33.107 (100%)	20.689 (100%)	48.950 (100%)	54.406 (100%)	157.152 (100%)

Keçmiş Yelizavetpol quberniyasına bitişik Qarayı nahiyyəsi əhalisinin 1886-cı ilin etnik tərkibinə diqqət yetirsək görürük ki, 5.054 nəfər ümumi əhalinin 4.754 nəfəri (yəni 94%) türklərdən, 120 nəfəri gürcülərdən, 35 nəfəri isə ermənilərdən ibarət idi. 1909-cu ildə bu nahiyədə rus, alman və başqa kolonistlərin gəlməsi ilə türk əhalisinin xüsusi çəkisi 89,8%-ə enmiş, lakin burada gürcü və erməni əhalisinin sayı cüzi miqdarda qalmışdır [2, s.89]. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyində statistik materiallar əsasında hazırlanmış araşdırmaya görə,

tədqiq olunan dövrdə Sığnax qəzasının cənub-şərq hissəsində sakin olan 6.728 nəfərin hamısı müsəlmanlardan ibarət idi. Qarayazı nahiyəsində ümumi əhalinin (8.356 nəfərin) 88,8%-i müsəlmanlardan, qalanları başqa milli azlıqların nümayəndələrindən ibarət idi. Bu ərazidə də gürcülərin demək olar ki, yaşamadıqları aydın olurdu.

Cədvəl 7

Borçalı mahalının mübahisəli ərazisi üzrə əhalinin milli tərkibi (1916-cı il) [2, s.322]

Xalqlar	Sayı	Faiz
Türklər	51.230	30,3%
Gürcülər	10.419	6,2%
Ermənilər	57.391	33,8%
Ruslar	8.772	5,2%
Digər xalqlar	41.539	24,5%
Cəmi	169.351	100%

1916-cı ildə Borçalı mahalının mübahisəli ərazisi üzrə ümumi əhalisinin sayı 169.351 nəfər təşkil edib ki, bunun da 51.230 nəfəri, yəni 30,3%-i türklərdən, 10.419 nəfəri, yəni 6,2%-i gürcülərdən, 57.391 nəfəri, yəni 33,8%-i ermənilərdən, 8.772 nəfəri, yəni 5,2%-i ruslardan, 41.539 nəfəri, yəni 24,5%-i isə digər xalqlardan ibarət olub (Cədvəl 7).

Cədvəl 8

Gürcüstanla mübahisəli ərazi olan Qarayazı mahalı üzrə əhalinin milli tərkibi (1916-cı il) [5, s.49]

Tiflis qəzası Qarayazı mahalının kəndləri üzrə	Türklər	Ruslar	Digər xalqlar	Cəmi
Ağtağlı kəndi	3.797	100%	-	3.797
Hacalar kəndi	2.490	100%	-	2.490
Gülkənd kəndi	540	58,3%	387	927
Qaracalar kəndi	592	100%	-	592
Mixaylovka kəndi	-	-	550	550
Qarayazı üzrə cəmi	7.419	88,8%	550	8.356

1916-cı ildə Gürcüstanla mübahisəli ərazi hesab olunan Qarayazı mahalı üzrə əhalinin milli tərkibinə diqqət yetirdikdə (cədvəl 8) məlum olur ki, burada da yaşayan 8.356 nəfər əhalinin 7.419 nəfəri, yəni 88,8%-i türklərdən, 550 nəfəri, yəni 6,6%-i ruslardan, 387 nəfəri, yəni 4,6%-i isə digər xalqlardan ibarət olub.

Beləliklə, Azərbaycan Demokratik Respublikası fəaliyyət göstərdiyi qısa dövr ərzində ərazisini və sərhədlərini qorumaq sahəsində mühüm işlər gördü.

Lakin 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının devrilməsindən sonra Sovet Rusiyasının yeritdiyi ayrı-seçkilik siyasəti nəticəsində Azərbaycan əraziləri daha da azaldıldı. Belə ki, Rusiya işğalından sonrakı dövrdə Cənubi Qafqazda ancaq Azərbaycan torpaq itkilərinə məruz qaldı. Azərbaycan xalqının razılığı olmadan onun torpaqları əlindən alındı. Şimali Azərbaycan torpaqlarının mühüm bir hissəsi - İrəvan quberniyasına daxil olan torpaqlar Ermənistanın (həm mübahisəli - 9.858.69 kv.km, həm də mübahisəsiz - 7.913.17 kv.km əraziləri), Tiflis quberniyasına daxil olan torpaqlar Gürcüstanın, Dərbənd və onun ətrafları isə Rusiyanın tərkibində qaldı. Yeni yaradılan Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının sərhədləri 86,6 min kv.km. müəyyən edildi. Bununla da Azərbaycan Demokratik Respublikasının 27,2 min kv.km. ərazisi Azərbaycan xalqının əlindən alındı. Əlbəttə bütün bu mənfur və dəhşətli siyasəti isə həyata keçirən, Qacarlar və Osmanlı imperiyaları ərazisindən Cənubi Qafqaza 1 milyondan çox erməni köçürərək yerləşdirən [3, s.7], Azərbaycan torpaqlarında əvvəlcə "Erməni vilayəti" (1828), sonralar isə erməni dövləti yaradan (1918) təbii ki, Rusiya idi. Bu işğalçı dövlət Azərbaycan və gürcü xalqları arasında da nifaq salaraq Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqları hesabına Gürcüstan ərazisinin də genişləndirilməsi "qayğısına" qaldılar.

Açar sözlər: Azərbaycan, Respublika, Cənubi Qafqaz, müstəqillik, ərazi, əhali.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cildə, I cild, Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2004, 440 səh.
2. Nəsim Nəsimli. Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti, Bakı, "Qanun nəşriyyatı", 2011, 328 səh.
3. Şamil Rəhmanzadə. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (1917-1930-cu illərin əvvəlləri) Bakı, "Aspoliqraf", 2008, 376 səh.
4. Kavkazskiy kalendar na 1917 qod. Tiflis, 1916.
5. Александр Щепотьев. Доклад о спорных Кавказских территориях, на которые имеет права Азербайджанские турки. Баку, 2016, с.88

Asaf Hajiyev

Baku State University, Faculty of History, leading researcher, doctor of philosophy in history

**Territorial problems of the Azerbaijan Democratic Republic with Armenia and Georgia
SUMMARY**

Information about the territory of the Azerbaijan Democratic Republic, which was formed on May 28, 1918 as a result of the national liberation struggle of our people against Russia, was reflected in the Republic's Declaration of Independence. In that document, Azerbaijan was recognized as a fully-fledged independent state covering the South-Eastern Transcaucasia. At the time of the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, its territory was 113,895.97 sq.km. organized. Of this, 97,297.67 sq. km was considered undisputed, and 16,598.30 sq. km was considered disputed territory. The total area is 17,771.86 sq. km. 7,913.17 sq. km of Iravan governorate was considered a disputed area, which includes I, II, III and IV police districts of Iravan district, II and III police districts of Echmiadzin district, I, II and III police districts of Surmali district, Yeni Beyazid It included a part of the III police area of the accident. The disputed territory of Tbilisi governorate is 8,685.13 sq. km. It includes the II and III police districts of Tiflis district, the V police district of Sıgnak district and a part of the I, II, III and IV police districts of Borchali district.

Key words: *Azerbaijan, Republic, South Caucasus, independence, territory. population.*

Асаф Гаджиев

Бакинский Государственный Университет, Исторический факультет, ведущий научный сотрудник, доктор философии по истории.

**Территориальные проблемы
Азербайджанской Демократической
Республики с Арменией и Грузией
РЕЗЮМЕ**

Сведения о территории Азербайджанской Демократической Республики, образовавшейся 28 мая 1918 года в результате национально-освободительной борьбы нашего народа против России, нашли отражение в Декларации независимости республики. В этом документе Азербайджан был признан полноценным независимым государством, охватывающим Юго-Восточное За-

кавказье. На момент создания Азербайджанской Демократической Республики ее территория составляла 113,895,97 кв.км. организован. Из них 97,297,67 кв. км считались бесспорными, а 16,598,30 кв. км - спорной территорией. Общая площадь составляет 17,771,86 кв. км. Спорной территорией считалась 7,913,17 кв.км Иреванской губернии, в которую входят I, II, III и IV полицейские участки Иреванского района, II и III полицейские участки Эчмиадзинского района, I, II и III полицейские участки Сурмалинского района, Ени Беязид. В его состав вошла часть III полицейского участка ДТП. Спорная территория Тбилисской губернии составляет 8,685,13 кв.км. В его состав входят II и III отделы полиции Тифлисского района, V участок полиции Сыгнакского района и часть I, II, III и IV отделы полиции Борчалинского района.

Ключевые слова: *Азербайджан, Республика, Южный Кавказ, независимость, территория, население.*